УДК 947.7: 323.28

Бажан О. Г.

ГАМІВНА СОРОЧКА ТОТАЛІТАРИЗМУ

Серед різноманітних засобів придушення інакодумства в 1960—1980-х роках залишалась каральна психіатрія. Однак різного роду політичні та ідеологічні кампанії, комплекс "соціально-медичного перевиховання" не змогли зламати волю активістів дисидентського руху в Україні. Перебуваючи у в'язницях, таборах, психіатричних лікарнях, вони продовжували чинити опір режимові, активно домагалися статусу політв'язнів.

Серед різноманітних засобів придушення інакодумства по-справжньому єзуїтським залишалась у 1960—1980-х роках каральна психіатрія, яка спиралась на спеціальні, вироблені на замовлення, науково-медичні концепції, ряд завжди покладливих лікарів, зневаживших, виголошену після студентської лави, клятву Гіппократа.

При цьому не варто вважати каральну психіатрію винаходом останніх чотирьох десятиріч. Примусове лікування та ізоляція "бунтарів" у психіатричних лікарнях активно застосовувались в СРСР і в 20—30-х роках, хоча й не набули такого розголосу. До 1945 р. функції в'язниць, у тому числі і для українських політв'язнів, виконували окремі відділки звичайних психіатричних лікарень системи Народного комісаріату охорони здоров'я. Однак вже в перші повоєнні роки на базі відповідних лікувальних закладів Ленінграда й Казані розгорнули свою діяльність спеціальні психіатричні лікарні системи Міністерства внутрішніх справ СРСР [1].

На початку 60-х років збільшення випадків примусових госпіталізацій, відомча неузгодженість поставили на порядок денний створення спеціальної психіатричної лікарні в Україні. Міністр внутрішніх справ УРСР Іван Головченко у 1962 р. намагався заручитися підтримкою Голови Ради Міністрів України Володимира Щербицького у створенні такого закладу на базі судово-експертного відділення Київської психіатричної лікарні ім. академіка Павлова [2].

Розширення функцій каральної психіатрії обумовило подальші кроки в цьому напрямі, їх обґрунтування було викладене, зокрема, в 1967 р. у доповідній записці ЦК КПРС голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Андропова, Генерального прокурора СРСР Руденка, міністра внутрішніх справ СРСР Щолокова, першого заступника міністра охорони здоров'я СРСР Данилова про розширення мереж лікувальних закладів для психічно хворих.

Підтримавши викладені у згаданому документі пропозиції, секретаріат ЦК КПРС своєю постановою від 6 жовтня 1967 р. доручив Держплану СРСР внести пропозиції про виділення додаткових капіталовкладень на 1968—1970рр. для будівництва нових та розширення наявних психіатричних лікарень, зобов'язав уряди РРФСР та УРСР, Московську Раду, виконкоми Ленінградської та Київської обласних та міських Рад "відшукати додаткові площі для переобладнання їх під спеціальні психіатричні заклади, а також негайно вирішити питання госпіталізації проживаючих в Москві, Ленінграді, Києві психічно хворих громадян, з боку яких можливі суспільне небезпечні дії". 17 січня 1968 р. рішення вищого політичного керівництва без застереження проштампувала Президія Ради Міністрів СРСР [3].

Враховуючи, що ініціатором доповідної записки ЦК КПРС виступав ніхто інший, як голова КДБ при Раді Міністрів СРСР, можна бути переконаним у тому, що його насамперед турбували проблеми дискредитації і суцільної ізоляції інакодумців.

Відома журналістка Євгенія Альбац у своїй книзі вказує на ще одну доповідну записку Ю. Андропова ЦК КПРС від 29 квітня 1969р., в якій

викладався план використання мережі психіатричних лікарень для захисту "радянського державного і суспільного ладу" [4].

Очевидно, російська журналістка, стверджуючи наявність такого плану, все ж мала рацію, оскільки вже на початку лютого 1970 р. аналогічний комплекс питань почав більш активно ставити Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР.

Як переконуємось з доповідної записки голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ, наполягаючи на розширенні мережі психіатричних закладів і навіть створенні "спеціальних трудових колоній для психічно хворих громадян, схильних до здійснення небезпечних антигромадських вчинків", він перш за все мав на увазі опікуваних його відомством осіб.

Керівник спецслужби, як не парадоксально, був глибоко переконаний у тому, що збільшення спеціальних психіатричних лікарень сприятиме скороченню "розповсюдження злісних антирадянських документів, вчинення хуліганських написів в громадських місцях, зменшенню кількості листів, направлених в різні інстанції"" [5].

Генерала В. Нікітченка перш за все хвилював "стан здоров'я" Олексія Горошка з Кіровограда, Ольги Коновалової з Донецька, затриманих за розповсюдження антирадянських листівок; Бориса Ісаєнка з м. Харкова, Йосипа Маневича з м. Кам'янець-Подільського, Івана Караваева з м. Кіровограда, надсилавших листи, заяви, петиції на адресу керівництва СРСР та УРСР, міжнародних організацій; Івана Гришука з м. Вишгорода, який скликав стихійний мітинг протесту будівників Київської ГЕС [6].

Цілком очевидно, що врахувати інтереси органів охорони здоров'я, покликаних стояти на варті інтересів хворого, і силових структур, зацікавлених у всілякому вдосконаленні механізму каральної психіатрії, було нелегко. Це засвідчило бродіння в процесі розробки нормативної бази для примусової госпіталізації громадян. Досить розпливчасто виглядав спільний наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР та Міністерства внутрішніх справ СРСР № 345 / 209 від 15 травня 1969 р. "Про заходи по попередженню громадсько-небезпечних дій психічно хворих" [7]. Не могла назвати речі своїми іменами і "Інструкція по невідкладній госпіталізації психічно хворих, що становлять громадську небезпеку", затверджена 26 серпня 1971 р. Міністерством охорони здоров'я, погоджена з Генеральною прокуратурою СРСР та Міністерством внутрішніх справ СРСР. Тому всі без винятку випадки примусової госпіталізації, як зауважує правозахисник Анатолій Корягін, здійснювались всупереч існуючим нормативним документам [8].

Наскільки активно працював конвеєр примусового лікування, а точніше "соціально-медичного перевиховання" на рубежі 1960—1970 рр., довідуємось з інформації від 2 листопада 1971 р. за підписом Прокурора УРСР Ф. Глуха, голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчука, Голови Верховного Суду УРСР А. Якименка.

Лише в 1967—першому півріччі 1971 рр. заантирадянську пропаганду та агітацію, розповсюдження наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний лад в судовому та позасудовому порядку, через правоохоронні та медичні органи було примусово госпіталізовано 249 громадян [9].

Серед тих, хто в 1960—1980-х рр. відчув на собі всі досягнення та нововведення каральної психіатрії, були Микола Скоков, Василь Кондрук, Павло Скочок, Василь Триш, Василь Спиненко, Микола Сорокін, Борис Ковгар, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Григорій Токаюк, Федір Король, Анатолій Лупиніс, Анатолій Ільченко, Ольга Ющенко, Віктор Зеркальцев, Любов Настусенко та багато інших.

Особливу небезпеку несли в собі масові операції, здійснювані напередодні важливих громадсько-політичних або міжнародних заходів — з'їздів, візитів лідерів зарубіжних країн, спортивних змагань. Наприклад, сотні тисяч киян та зарубіжних гостей, що спостерігали в столиці України за програмою XXII Олімпійських ігор, навіть не здогадувалися про митарства 320 громадян, примусово запроторених у психіатричні лікарні напередодні великого спортивного свята [10].

Разом з тим, було б невірним вважати, що злочини проти людини, етапування у в'язниці і табори кращих представників інтелігенції, накладення гамівної сорочки на інакодумців залишилися непоміченими серед громадськості, не знаходили відгуку в українському суспільстві.

Як не намагалися владні структури наглухо закрити двері психіатричних лікарень, інформація про чинимі в них безчинства ставала надбанням громадськості.

Свій високий лікарський обов'язок виконав до кінця лікар-психіатр Київської міської станції швидкої допомоги Семен Глузман. На початку 70-х років, спираючись на допомогу адвоката С. Калістратової, письменника Віктора Некрасова, численні свідчення приватних осіб, які близько знали генерала Петра Григоренка, він зумів провести заочну судово-психіатричну експертизу відомого правозахисника, направленого в 1970 р. на примусове лікування [11]. Його висновки повністю спростували діагнози московських світил з Інституту судової психіатрії ім. В. Сербського, які, забувши про медичну етику, слухняно виконували соціальне замовлення.

Виходячи з наслідків незалежної судово-психіатричної експертизи, письменник В. Некрасов делікатно запитував головного судово-психіатричного

експерта країни, академіка А. Снєжневського, наскільки досвід і становище в науці дозволяють йому миритися з існуючим беззаконням.

Чимало особистих зусиль для викриття злочинів каральної психіатрії доклав кандидат медичних наук, лікар-психіатр Харківського обласного психоневрологічного диспансеру Анатолій Корягін. З грудня 1979 р. він увійшов як консультант до "Комісії по розслідуванню використання психіатрії в політичних цілях", що функціонувала в Москві з 1977 р. Остання направляла А. Корягіну для проведення незалежних експертиз громадян, що зазнавали переслідувань, використовувала висновки харківського лікаря у своїй правозахисній діяльності [12].

Власні спостереження, спілкування з людьми, вдумливе ставлення до кожного конкретного випадку, дозволила Анатолію Корягіну виступити з суворо документованою, публістичною за своїм характером, працею "Пацієнти мимоволі", яка розкривала механізм використання психіатрії в боротьбізінакодумством.

Як переконуємось, нагальну необхідність надання допомоги в'язням психіатричних лікарень усвідомлювало все більше число наших співвітчизників, зокрема, Анатолій Гланц з Горлівки Донецької області намагався зініціювати створення фонду ім. Чаадаева, який би ставив за мету надання матеріальної допомоги жертвам психіатрії та їх сім'ям, а також публікацію відомостей про госпіталізації в психіатричній лікарні за політичними мотивами [13].

Член Української Гельсінської групи Йосип Зісельс, використовуючи розрізнені відомості, вів докладну картотеку ув'язнених в психіатричних лікарнях, намагався довести зібрану інформацію до відома міжнародних організацій. Лише арешт 8 грудня 1978 р. завадив йому завершити розпочату працю [14].

Результати роботи правозахисників по викриттю злочинів каральної психіатрії були настільки вагомими, що їх важко було спростувати, незважаючи на неймовірні зусилля таких "придворних психіатрів" як А. Снєжневський, Г. Морозов, Е. Бабаян, М. Вартанян та ін. Світове лікарське товариство все більше відверталося від своїх радянських колег, які діяли на догоду владоможців.

Уже в 1971 р. на Всесвітньому конгресі з психіатрії у Мексиці радянська психіатрична школа зазнала критики з боку провідних вчених зарубіжних країн. У січні 1976 р. в Женеві за участю 56 відомих психіатрів був заснований "Ініціативний комітет проти зловживань психіатрією в політичних цілях", який сподівався організувати обговорення питань "про зловживання психіатрією в СРСР".

Принципову позицію зайняв Королівський коледж психіатрів у Великобританії. В травні 1976 р. на його з'їзді було прийнято рішення звернутися до учасників VI Всесвітнього конгресу в Гонолулу (США) з вимогою засудити "систематичне використання психіатрії в СРСР в політичних цілях". Для вивчення свідчень у Королівському коледжі створювалася спеціальна робоча група [15].

На Генеральній асамблеї Союзу французьких психологів була ухвалена резолюція з вимогою "припинення використання психіатрії в репресивних цілях"

Єдине, що могла протиставити радянська сторона авторитетній думці вчених зі світовим ім'ям, так це комплекс ідеологічних і пропагандистських заходів, викладений в секретному листі до ЦК КПРС від 22 жовтня 1976 р. міністра охорони здоров'я СРСР, академіка Бориса Петровського. Останній передбачав не стільки виправлення існуючого становища, скільки націлював на використання різноманітних каналів для розповсюдження вигідної для СРСР інформації. Не випадково ж "План заходів по протидії здійснюваній на заході антирадянській кампанії з приводу "використання психіатрії в СРСР у політичних цілях" розроблявся безпосередньо під керівництвом головного ідеолога КПРС М. Суслова та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропова [16].

Однак різного роду політичні та ідеологічні кампанії, комплекс "соціально-медичного перевиховання" не змогли зламати волю активістів дисидентського руху в Україні. Перебуваючи у в'язницях, таборах, психіатричних лікарнях, вони продовжували чинити опір режимові, активно домагалися статусу політв'язнів.

1. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України.— Ф. 3.— Оп. 1. Спр. 257.— Арк. 258.
2. Там само.— Спр. 261.— Арк. 108.
3. Російський державний архів новітньої історії.— Картотека постанов Секретаріату ЦК КПРС.
4. *АльбацЕ.* Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ —М. 1992 —С. 153.
5. ЦДАГО України — Ф. 1.— Оп. 25. Спр. 370.— Арк. 5, 11.
6. Там само.— Арк. 6—8.
7. Там само.— Арк. 14.
8. Архів УСБУ у Харківській обл.— Спр. 034144.— Т. 3.— Арк. 2.
9. ЦДАГО України.— Ф. 1.— Оп. 25 — Спр. 546.— Арк. 79.
10. ДА МВС України.—Ф. 54.—Оп. 1.—Спр. 556.—Арк. 170.
11. ДА Служби Безпеки України.— Спр. 69267.— ФП.— Т. 2.— Арк. 101, 149.
12. Архів УСБУ у Харківській обл.— Спр. 034144-п — Т. 1 — Арк. 72 зв., 109—ПО.
13. Вести из СССР. Права человека.— Мюнхен, 1989.— Т. 4.— С. 158.
14. Архів УСБУ по Чернівецькій обл.— Спр. П — 7302 — Т. 1.— Арк. 1.— Т. 2.— Арк. 34
15. РДАНІ — Ф. 89, пер. 37.— Спр. 50.— Арк. 22—23.
16. Там само.

Bazhan O.

STRAIT-JACKET OF THE TOTALITARIANISM

Punitive psychiatry was still present among various methods of nonconformity suppression in 1960—80th. However, various political and ideological campaigns, complex of "socially-medical reeducation" were not able to break off a will of activists of the nonconformity movement in Ukraine. Abiding in prisons, camps, psychiatrical hospitals they went on oppose to the regime.